

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

Принципи права як виразники правових цінностей у юридичних позиціях Конституційного Суду України

Оксана ГРИЩУК

*доктор юридичних наук, професор,
суддя Конституційного Суду України*

У статті досліджено принципи права як виразники правових цінностей у юридичних позиціях Конституційного Суду України крізь призму фундаментальної тріади: права людини, верховенство права та демократія. Обґрунтовано, що ці взаємопов'язані принципи формують ціннісно-смыслову основу конституційного ладу України та слугують методологічними орієнтирами у процесі правозастосування й офіційного тлумачення положень Конституції України. Конституційний Суд України послідовно наголошує, що людська гідність як першооснова прав і свобод людини є найвищою соціальною цінністю, принцип верховенства права забезпечує її реальну дієвість, а демократія як форма народовладдя надає легітимності правовим механізмам державної влади. Зроблено висновок, що завдяки системному застосуванню зазначених принципів Конституційний Суд України формує цілісну правову доктрину, засновану на повазі до людської гідності, автономії та свободи особи, що гарантує ефективний захист прав людини і стабільність національної правової системи.

Ключові слова: *принципи права, права людини, людська гідність, верховенство права, демократія, Конституційний Суд України.*

У сучасній правовій доктрині принципи права розглядають як вихідні правові ідеї, що втілюють загальнолюдські цінності, визначають сутність права та слугують орієнтиром змісту і спрямованості правового регулювання. Завдяки принципам права відбувається впровадження загальноновизнаних соціальних і правових цінностей у життя, їх реалізація та застосування у правовій діяльності. Розмежування природного та позитивного права, яке, по суті, дає відповідь на питання про зміст самого права, дає змогу розкрити його об'єктивні, визначальні властивості — принципи. Втілення принципів права в законі надає йому ознак юридичного явища, яке має відповідати внутрішній сутності права¹. Водночас принципи права є інструментом для оцінки позитивного права, практики його застосування і тлумачення, встановлюючи їх відповідність критеріям легітимності та правовості.

Значення принципів права полягає в тому, що вони найчіткіше відображають багатогранну сутність права, його основні закономірності та ключові ознаки, розкриваючи найсуттєвіші риси правового регулювання. Їх влучно порівнюють із «нервови-

¹ Грищук О.В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти : монографія. Вид. 2-ге, допрац. і доповн. Київ : ВАІТЕ, 2020. С. 465.

ми центрами»¹ правової системи, оскільки саме принципи права визначають вимоги, яким повинні відповідати всі правові норми. Тому в юридичній літературі принципи права розглядають не як зовнішні, суб'єктивні ідеї, запроваджені у правову систему, а як неодмінні вимоги, властиві самій сутності права та його закономірному розвитку.

У науковій літературі акцентують на тому, що право покликане закріплювати загальнолюдські цінності, визнаючи їх пріоритетність. З огляду на особливу природу принципів права саме вони постають формою фіксації та вираження таких цінностей: у принципах концентрується світовий досвід розвитку права, цивілізаційні надбання та універсальні орієнтири людства. Отже, у правовій доктрині принципи права розглядають як такі, що не лише закріплюють соціальні цінності², а й спрямовують правове регулювання.

Зокрема, зазначено, що такі цінності не мають загальновизнаного реєстру, хоча зазвичай серед них згадують демократію, справедливість, свободу, рівність, основні права людини. Загальнолюдські цінності мають характер принципів, сформульованих на рівні високого ступеня узагальнення, тому вони абстрактні, а іноді й декларативні. Будучи філософськими, соціологічними й іншими ідеологемами, вони нерідко не кладуться на строгу мову права, потребують витлумачення й розвитку для того, щоб їх застосування було забезпечено юридичними засобами³.

Дедалі частіше висловлюють міркування, що у праві, яке належить до суспільних явищ, суттєве значення має духовне начало, іманентною характеристикою якого є цінності. Тому вихідні базові положення, якими є принципи права, відображають «вироблені у процесі суспільного розвитку і сприйняті суспільством цінності, які є категоріями ідеологічними, моральними, навіть цивілізаційними, що змушує розглядати їх в аксіологічному аспекті»⁴.

Динамічний розвиток цінностей і принципів права відображає їх здатність адаптуватися до нових соціальних, політичних і правових умов. У літературі наголошують, що єдність форми й змісту текстово закріплених принципів конституційного права досягається через їх реалізацію⁵, застосування і тлумачення. Визначальну роль у цьому процесі відіграють суди, зокрема Конституційний Суд України, який активно використовує принципи права як інструмент тлумачення норм Конституції України, розкриваючи їх глибинний, ціннісний зміст. Через призму принципів права формуються юридичні позиції, які впливають на розвиток і узгодженість усєї національної правової системи.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що принципи права є не абстрактними ідеями, а безпосередніми джерелами права, рівнозначними з іншими джерелами права, як-от законодавство. Судові рішення, у яких

¹ Уварова О.О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків : Друкарня МАДРИД, 2012. С. 27.

² Мішина Н. Тлумачення у конституційному провадженні як засіб розв'язання конфліктів конституційних цінностей. *Взаємні здобутки Європейської Комісії «За демократію через право» і органів конституційної юстиції та проблеми тлумачення у конституційному судочинстві* : зб. матеріалів і тез Міжнар. онлайн-конф. (м. Київ, 25 червня 2020 р.). Київ : ВАІТЕ, 2020. С. 109.

³ Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2003. С. 26.

⁴ Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : ВАІТЕ, 2018. С. 48.

⁵ Конституційне право : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри ; Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, О.М. Лисенко, А.А. Мелешевич. Київ : ВАІТЕ, 2021. С. 102.

ці принципи набувають конкретного змісту, стають важливим елементом правозастосування, сприяючи розвиткові правової системи та закріпленню правових стандартів у суспільстві. Зокрема, під час застосування принципів права суди часто стикаються з необхідністю адаптувати їх до нових умов, що є важливим етапом формування конституційної юриспруденції. Така адаптація принципів права сприяє динамічному оновленню та розвиткові правової системи, даючи їй змогу ефективно реагувати на нові виклики та забезпечувати правову стабільність у змінюваному середовищі. Особливо це важливо у сфері захисту прав і свобод людини, оскільки саме принципи права забезпечують їх узгодженість із основоположними конституційними цінностями, адже «конституційні принципи є осердям конституційного ладу України, тож від їх захисту залежить його втілення загалом, зокрема й гарантованих Конституцією України прав і свобод людини і громадянина»¹.

Під час інтерпретування Конституції України Конституційний Суд України виходить за межі механічного повторення її положень, здійснюючи глибокий аналіз та розкриваючи їхній ціннісний зміст, який ґрунтується на основоположних принципах демократії, верховенства права та захисту прав людини. Цей підхід дає змогу Конституційному Суду України сформувати загальну модель поведінки, яка слугує надійним орієнтиром для всіх суб'єктів правових відносин — від державних органів і посадових осіб до громадян, юридичних осіб та інших учасників суспільного життя, забезпечуючи гармонійне застосування приписів Конституції України в динамічних соціальних і політичних умовах.

Погодимось, що тлумачення окремих приписів Конституції України має ґрунтуватися на сприйнятті її як цілісного акта, що містить найважливіші норми, принципи і цінності, які перебувають у нерозривному зв'язку між собою та підпорядковані основним цілям, визначеним у преамбулі: подальшій реалізації Українським народом свого права на самовизначення, забезпеченню прав і свобод людини та гідних умов її життя, зміцненню громадянської злагоди на землі України, розвиткові демократичної, соціальної, правової держави². У такий спосіб принципи права стають основою для формування правового, політичного та соціального порядку, що відповідає стандартам європейського простору.

Преамбула Конституції України прямо визначає європейський вектор розвитку держави, який став ще виразнішим після набуття чинності Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Преамбула Конституції України підтверджує європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України. Конституційний Суд України щодо цього зазначив: «Підтвердження конституцієдавцем, зокрема, „незворотності європейського курсу України“ та визначення „курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі стратегічним“ вказує на бажання України просуватися до цінностей єдиної Європи. Європейський Союз є міжнародною організацією, заснованою на тріаді принципів спільної спадщини європейських народів. Та сама тріада прин-

¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців) від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/4869>.

² Різник С.В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2021. С. 5.

ципів лежить в основі заснування Ради Європи, членом якої з відповідними обов'язками й зобов'язаннями є Україна від 1995 року»¹. «Євроінтеграція України вимагає утвердження правдивої демократії, додержання людських прав та верховенства права (правовладдя) як загальноєвропейських цінностей»².

У такий спосіб Конституційний Суд України, розкриваючи ціннісний зміст принципів і норм Основного Закону України, зокрема його преамбули, не лише формує національну конституційну доктрину, а й робить вагомий внесок у практичну реалізацію європейського вибору України. Закріплення у преамбулі Конституції України європейської ідентичності Українського народу зумовлює необхідність визнання та утвердження основоположних принципів і цінностей, що становлять підґрунтя діяльності Ради Європи та Європейського Союзу. До них належать верховенство права, захист прав людини та демократія, які є не лише загальноєвропейськими, а й фундаментальними принципами національної правової системи України.

Верховенство права вирізняється як один із найскладніших і багатозарових принципів права, що потребує детального осмислення. Різні погляди на тлумачення цього принципу підкреслюють його значну суб'єктивність і насиченість цінностями, але це не зменшує його здатності до практичного втілення. Центральною ідеєю верховенства права є обмеження влади уряду та захист людської гідності й прав людини. Цей принцип визначає межі, у яких держава управляє суспільством, стримуючи державну владу правовими нормами і захищаючи особу від можливого свавілля влади. Водночас він вимагає від усіх громадян виконувати закон, незалежно від їхнього соціального становища чи статусу.

Реалізація принципу верховенства права можлива тільки в демократичній державі, у якій вибори відбуваються прозоро, чесно та з дотриманням демократичних стандартів, існує чіткий розподіл повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, судова влада є незалежною від впливу інших гілок влади, а держава визнає та охороняє фундаментальні права й свободи громадян. За такого підходу право розглядають як цінність, адже воно є механізмом стримування надмірного втручання держави в суспільне життя, запобігає уникати зловживанням владою та гарантує ефективний захист основних прав людини.

Том Бінгем вважав, що верховенство права значною мірою базується на неформальній, але вкрай важливій угоді між особою та державою, суб'єктом і об'єктом управління, за якою обидві сторони поступаються частиною своєї свободи та повноважень. Особа як частина суспільства добровільно визнає, що не може мати необмеженої свободи, й погоджується підкорятися обмеженням, встановленим ухваленими в належний спосіб законами. Водночас держава зобов'язується не вчиняти свавільних дій і в межах держави, і поза ними, діючи лише в рамках повноважень, наданих їй чинним законодавством. За цих обставин закон повинен забезпечувати належний захист основних прав людини³.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021 року № 1-р/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/3944>.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 96¹, 96² Кримінального кодексу України (щодо спеціальної конфіскації) від 30 червня 2022 року № 1-р/2022. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5219>.

³ Том Бінгем. Правовладдя / за заг. ред. С. Головатого ; переклад з англ. В. Кастеллі та Д. Шкрьоби ; передмова до українського видання С. Головатого. Київ, 2024. 256 с.

Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія) у Доповіді «Верховенство права» вказала, що «верховенство права є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства. В рамках цього поняття вимагається, щоб усі, хто наділений повноваженнями ухвалювати рішення, ставилися до кожного з виявом поваги, на основі рівності та розумності й відповідно до закону, і щоб кожен мав можливість оскаржити незаконність рішень у незалежному та безсторонньому суді, де кожен має бути забезпечений справедливими процедурами. Отже, предметом верховенства права є здійснення влади і стосунки між особою та державою»¹.

У цій доповіді виокремлено обов'язкові складові елементи поняття «верховенство права», які є не лише формальними, а й субстантивними чи матеріальними, а саме: законність, зокрема прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; юридична визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами; дотримання прав людини; заборона дискримінації та рівність перед законом².

Таке розуміння верховенства права слід відрізнити від формалістського підходу, який зводить його зміст до дотримання закону в межах повноважень, наданих державним органам. Верховенство права є необхідною передумовою для утвердження демократичних цінностей, забезпечує основу для політичного та економічного процвітання. Продовжуючи традицію обстоювання сутнісного розуміння верховенства права, лорд Гермер стверджує, що права людини є невідокремною частиною верховенства права та стабільної демократичної культури. Окрім визнання та захисту гідності кожного, вони гарантують основоположні права і свободи, на яких тримається вся правова система. Верховенство права є фундаментом демократії, яка не можлива без прав на вільні та чесні вибори, свободу слова, доступ до судів та незалежну судову систему. Демократія та верховенство права нерозривно пов'язані, адже верховенство права не може бути ефективним без демократії, яка надає легітимності правилам, що визначають відносини між громадянином і державою³.

Конституційний Суд України зазначив, що однією із засад українського конституційного ладу є верховенство права, що його «виражено через формулу: „В Україні визнається і діє принцип верховенства права“ (частина перша статті 8 Конституції України). „Верховенство права“ (правовладдя) як невідокремний елемент системи цінностей, що їх покладено в основу сучасного європейського правопорядку, належить до тріади принципів спільної спадщини європейських народів поряд із такими її складниками, як правдива демократія й людські права»⁴. У Рішенні Конституційного Суду України від 20 червня 2019 року № 6-р/2019 містяться підходи до розуміння верховенства права як: механізму забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій державної влади; нормативного

¹ Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf.

² Там само.

³ Лорд Гермер. Верховенство права в епоху популізму. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/news/1233/lektsiia-imeni-binhema-z-verkhovenstva-prava->.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14 липня 2021 року № 1-р/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/3944>.

ідеалу, якого має прагнути кожна система права; універсального та інтегрального принципу права¹.

Принцип верховенства права являє собою комплекс взаємопов'язаних принципів, які становлять основу доктрини конституціоналізму. Це робить їх необхідними для стабільного функціонування будь-якої ліберальної конституційної демократії². Зазначене підтвердив Конституційний Суд України, визнавши елементами верховенства права рівність і справедливість, правову визначеність, ясність і недвозначність правової норми, які забезпечують її однакове застосування, усувають необмеженість трактування у правозастосовній практиці, а відтак запобігають неминучій сваволі³. В іншій справі виокремлено такі складники верховенства права: законність, поділ державної влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду⁴.

Виокремлення вказаних складників принципу верховенства права відповідає стандарту, запропонованому Венеційською Комісією, та водночас відображає особливості національного правового контексту, історичні й інституційні умови функціонування української правової системи. Кожне рішення, у якому Конституційний Суд України посилається на принцип верховенства права, розкриває його зміст крізь призму конкретних обставин справи, уточнюючи його змістові межі та аксіологічне наповнення. У такий спосіб Конституційний Суд України формує гнучку й водночас послідовну доктрину верховенства права, що поєднує універсальні європейські стандарти з національною правовою традицією та сприяє гармонійному розвитку українського конституціоналізму.

Отже, принцип верховенства права у практиці Конституційного Суду України розглядають як невідокремну складову системи цінностей, на яких ґрунтується сучасний європейський правопорядок. Водночас відображено національні особливості розуміння цього принципу, зумовлені історичним розвитком української державності та утвердженням її конституційної ідентичності. Зокрема, вказано: «Українська формула верховенства права (правовладдя) як засади національного конституційного ладу є двоскладовою: відповідно до першого складника „верховенство права в Україні визнається“, відповідно до другого — „верховенство права в Україні діє“»⁵.

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20 червня 2019 року № 6-р/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2770>.

² Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / пер. з англ. Р. Семківа. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 10.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/516>.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII від 23 січня 2020 року № 1-р/2020. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/3005>.

⁵ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/3132>.

Україна виконала імператив визнання верховенства права державою і на міжнародному рівні — через приєднання до Статуту Ради Європи та ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і на національному — у спосіб унормування принципу верховенства права у Конституції України та галузевому законодавстві. Конституційний Суд України розглядає імператив дієвості, або ефективності, верховенства права як «сукупність національних інституцій, механізмів і процедур, що є доконечними для того, щоб особа була спроможною володіти людською гідністю та захистити себе від свавільних дій держави (її органів і посадових осіб)»¹.

Із цього випливає, що саме людська гідність визначає зміст і характер суспільних відносин та зумовлює потребу визнання й забезпечення прав людини, тому проблематика людської гідності нерозривно пов'язана з питанням прав людини та наявністю реальних механізмів їх гарантування. Більше того, людську гідність розглядають як джерело прав людини, вона є ядром кожного конституційного права, визначає його сутнісний зміст. «Ставлення до людини як до найвищої цінності вимагає не лише формального визнання її гідності, а й ефективного забезпечення її прав і свобод»².

Конституційний Суд України визнає онтологічний статус людської гідності, трактуючи її як: право, гарантоване статтею 28 Конституції України; конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для всіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності, критерієм допустимості можливих обмежень таких прав. Наведене опосередковано підтверджується унікальним значенням людської гідності в Конституції України, за якою, зокрема, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3); усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (стаття 21); кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (частина перша статті 68)³.

Людська гідність формує уявлення про людину як унікальну самовизначену істоту, котра не перебуває під владою держави. Право на повагу до людської гідності кореспондує з визнанням людини «найвищою соціальною цінністю, що унеможлиблює тлумачення людини інструментально, лише як об'єкт державної волі»⁴. Конституційний Суд України виснував: «Людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу. Із статті 3 Конституції України випливає обов'язок держави забезпечувати охорону та захист людської гідності. Такий обов'язок покладено на всіх суб'єктів публічної влади. Верховна Рада України, ухвалюючи закони, має гарантувати належний захист та реалізацію прав і свобод людини, що є однією з умов забезпечення людської гідності як природної цінності. Своєю чергою, суди мають тлумачити юридичні норми так, щоб

¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/3132>.

² Гришук О.В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти: монографія. Вид. 2-ге, доопрац. і доповн. Київ: ВАІТЕ, 2020. С. 138.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 23 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2224>.

⁴ Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. № 9. С. 29.

під час їх застосування це не завдавало шкоди людській гідності <...>. Хоча засудження особи, яка вчинила протиправне діяння, до відбування покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі неминуче матиме наслідком обмеження її права на свободу і недоторканність, це не означає, що державі дозволено посягати на людську гідність, обмежувати її або заперечувати»¹.

Право на повагу до людської гідності є абсолютним, а людську гідність визнають сутнісним змістом кожного конституційного права. Стосовно цього Конституційний Суд України зауважив: «Обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права»².

Прикладом практичного втілення такої методології слугують рішення Конституційного Суду України, ухвалені в контексті розгляду справ про порушення соціальних прав. Так, Конституційний Суд України зазначив, що «зміни законодавства у соціальній сфері, складна фінансово-економічна ситуація, потреба в забезпеченні збалансованості Державного бюджету України не повинні призводити до порушення гідності людини, яка належить до фундаментальних цінностей, захищених Конституцією України, та становить основу системи конституційного захисту прав і свобод людини і громадянина. Обов'язковою складовою людської гідності є доступ людини до мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень. Верховна Рада України, формуючи соціальну політику держави, повинна гарантувати ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, зокрема, шляхом забезпечення пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги для осіб, які потребують соціального захисту»³.

Отже, концептуальне виведення основоположних прав людини з ідеї людської гідності засвідчує її визнання як вихідного принципу, що лежить в основі прав людини. Цей підхід вирізняється тим, що зосереджує увагу на призначенні прав людини — створенні умов для розкриття індивідуальності, забезпечення особистої автономії та свободи обирати власний спосіб життя. Відображення зазначеної методології в юри-

¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Крупка Дмитра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81, частини першої статті 82 Кримінального кодексу України, Костіна Володимира Володимировича, Мельниченка Олександра Степановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 82 Кримінального кодексу України та за конституційною скаргою Гогіна Віктора Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 81 Кримінального кодексу України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) від 16 вересня 2021 року № 6-п(П)/2021. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/4129>.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1858>.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2430>.

дичних позиціях Конституційного Суду України є свідченням становлення держави як правової, зорієнтованої на міжнародні стандарти прав людини та основоположні цінності. Найвиразніше це виявляється у сферах права, що мають підвищену вразливість до порушень прав людини, зокрема в кримінальному та соціальному праві. Саме в цих сферах держава повинна докладати максимум зусиль для недопущення порушень та, у разі їх виникнення, ефективно відновлювати й захищати права і свободи людини.

Варто погодитися, що права людини та принцип верховенства права слугують запобіжниками, які стримують демократію від ризику самознищення. Один із парадоксів демократичного ладу полягає в тому, що абсолютизація волі більшості може призвести до підриву самої демократії, навіть через формально демократичні процедури¹. «Адже керуючись навіть щирими намірами, народи, які мають необмежену владу, можуть легко нашкодити самі собі та, зрештою, втратити не лише владу, але й свободу і будь-які перспективи подальшого існування. Інакше демократія стає тимчасовим, непевним явищем, де абсолютне верховенство влади народу в будь-який час ризикує вкотре перерости в типову диктатуру. Тому свідоме самообмеження Конституцією свідчить про зрілість політичної нації на противагу наївності нації етнічної, є запорукою сталої демократії в успішній правовій державі»².

Сьогодні демократію розглядають як делікатний баланс між правлінням більшості та фундаментальними цінностями суспільства, яким ця більшість підпорядковується. «Коли судді тлумачать конституційні положення та визнають нечинними шкідливі закони, вони надають силу фундаментальним цінностям суспільства. У такий спосіб вони захищатимуть конституційну демократію та утримуватимуть делікатний баланс, на якому вона заснована»³.

Принцип демократії передбачає визнання народу носієм суверенітету та єдиним джерелом влади. Він визначає характер взаємодії між державою, суспільством і особою, а також виявляється у фундаментальних засадах функціонування державної влади. Демократію розглядають як найраціональнішу форму організації та управління, що забезпечує найбільш повну реалізацію прав і свобод людини. Завдяки співпраці, пошуку компромісів та відкритості до альтернатив принцип демократії створює умови для визнання, узгодження й захисту прав людини, утвердження людської гідності та надає легітимні механізми для вдосконалення суспільних відносин на основі цінностей і принципів права. Конституційний Суд України зазначив, що цей принцип полягає «в обов'язку держави втілити у своїй діяльності фундаментальні засади побудови, організації та реалізації державної влади для утвердження правдивої демократії, додержання людських прав та верховенства права (правовладдя) як загальноєвропейських цінностей»⁴.

¹ Загальна теорія права : підручник / О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2020. С. 492.

² Різник С.В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ, 2021. С. 3.

³ Barak A. Foreword: A Judge on Judging: The Role of Supreme Court in a Democracy. *Harvard Law Review*. 2002. Vol. 116. P. 49–50.

⁴ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Панченка Богдана Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 9 частини першої статті 51, підпункту 1 пункту 5¹ розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII від 18 грудня 2024 року № 11-р(II)/2024. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/7070>.

Отже, взаємозв'язок принципів верховенства права і прав людини та людської гідності реалізується лише в умовах сталої демократії, яка замикає триаду принципів європейської правової культури. Стосовно цього Конституційний Суд України у справі щодо індивідуалізації юридичної відповідальності особи за митне правопорушення резюмував, що «неможливість вибору виду та розміру адміністративного стягнення з урахуванням обставин справи... унеможливорює справедливий розгляд справи судом. Таке законодавче регулювання суперечить засадам демократичного суспільства, базованого на верховенстві права»¹.

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що принципи права як виразники правових цінностей у юридичних позиціях Конституційного Суду України розкриваються крізь призму фундаментальної триади: верховенство права, права людини та демократія. Зазначені взаємопов'язані принципи формують ціннісну основу конституційного ладу України та слугують методологічними орієнтирами у процесі правозастосування й офіційного тлумачення положень Конституції України. Конституційний Суд України послідовно наголошує, що людська гідність як джерело прав і свобод людини є найвищою соціальною цінністю, тоді як принцип верховенства права забезпечує її реальну дієвість. Демократія як форма народовладдя надає легітимності правовим механізмам і гарантує участь громадян у формуванні конституційного ладу. Завдяки системному застосуванню цих принципів Конституційний Суд України формує цілісну правову доктрину, засновану на повазі до людської гідності, автономії та свободи особи, що забезпечує ефективний захист прав людини і стабільність національної правової системи.

Oksana HRYSHCHUK. Principles of law as expressions of legal values in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine. The article examines the principles of law as expressions of legal values in the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine through the prism of the fundamental trinity: human rights, the rule of law, and democracy. It is argued that these interrelated principles form the value-semantic basis of the constitutional order of Ukraine and serve as methodological guidelines in the process of law enforcement and official interpretation of the provisions of the Constitution of Ukraine. The Constitutional Court of Ukraine consistently emphasises that human dignity as the foundation of human rights and freedoms is the highest social value, the principle of the rule of law ensures its real effectiveness, and democracy as a form of popular sovereignty gives legitimacy to the legal mechanisms of state power. It is concluded that through the systematic application of these principles, the Constitutional Court of Ukraine is forming a comprehensive legal doctrine based on respect for human dignity, autonomy and personal freedom, which guarantees the effective protection of human rights and the stability of the national legal system.

Keywords: principles of law, human rights, human dignity, rule of law, democracy, Constitutional Court of Ukraine.

¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Душенькевича Анатолія Володимировича, Франка Андрія Володимировича, Ярош Ірини Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другого частини першої статті 483 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності особи за митне правопорушення) від 5 липня 2023 року № 5-п(II)/2023. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_r_2_2023_0.pdf.